

ЕНГЕЛС И ЛЕСИНГ*

ВЕЛИЗАР ИЛИЕВ

През април 1868 г. Фр. Енгелс посочва за свои „любими прозаисти“ писателите Гьоте и Лесинг. Любимите писатели на Маркс (по негово собствено признание) са Дидро, Лесинг, Хегел и Балзак. За отношението на двамата класици на научния комунизъм към европейските литератури и техните главни представители е казано вече почти всичко. Останал е „незабелязан“ само Е. Лесинг, който е и единственият автор, любим едновременно и на Маркс и на Енгелс; следователно основанието за разглеждането на този въпрос е повече от достатъчно. Може да изглежда странно, че той е останал едно, малко и малко, „бяло петно“ в лесинговедението, още повече, че се касае за отминаващия писател, определено предпочитан и от двамата велики мислители. Странно е още, че дори и по време на международната Лесингова конференция в гр. Хал (ГДР (май 1979), въпросът за мястото на Лесинг у Маркс и Енгелс не бе темата на нито един доклад; а едно очакване за появата на такъв доклад е напълно логично, поне за марксистското лесинговедение. За съжаление и имената на Маркс и Енгелс бяха сравнително рядко споменавани в докладите: само три-четири пъти във връзка с някакво конкретно сходство с Лесинг. Историята на лесинговедението също не е богата на „опорни точки“ за едно евентуално изследване в тази насока. През 1958 г. Н. Алмази например очерта „линията на развитието, което води с Гьоте и Хегел през Фойербах към Маркс“, като отхвърля опитите на буржоазната литературна история да изключи Лесинг от тази линия.¹ М. Бергер при проследяването на постановките на „Натан Мейер“ в годините след Втората световна война изтъква, че Лесинговата идея за приемствеността става „център на марксистко-ленинското усвояване на наследството“.² По-конкретен е Г. Фридлендер: „Маркс и Енгелс продължаваха традициите на Волтер, Бомарше и Лесинг в полемичните си съчинения против К. Фогт, Л. Брентано и други врагове на немския пролетариат.“³ Дори в известното изследване на Ал. Димшиц „К. Маркс, Фр. Енгелс и немската литература“ Лесинг е споменат само осем пъти, от които четири — във връзка с Маркс, и един — в косвена връзка с Енгелс; като цитат, където се критикува една мисъл на К. Грюн за Лесинг.⁴ Изглежда, и Димшиц твърде е подценявал

* Бел. ред. В кн. 8/82 г. на сп. „Литературна мисъл“ беше публикувана статията на Велизар Илиев „Маркс и Лесинг“. Настоящата статия е втората част от изследването на автора върху отношението на класиците на марксизма-ленинизма към Лесинг и немското Просвещение като цяло.

¹ Weimarer Beiträge, 1957, Н. 4, S. 531.

² Ibidem, 1971, Н. 7, S. 52.

³ Г. Фридлендер. Лесинг. М., 1957, с. 27.

⁴ Ал. Димшиц. К. Маркс и Ф. Енгелс и немецкая литература. Изд. II. М., 1970, с. 87.

факта, че в същата тази немска литература Маркс и Енгелс признават само два върха: Гьоте и Лесинг.

Това подценяване изпъква още повече при сравнение с първия марксистки лесинговед Франц Меринг, който в „Легендата за Лесинг“ споменава десетина пъти името на своя учител и съвременник Енгелс. Как е могъл Меринг още приживе на Енгелс да види редицата смели революционери Лесинг, Бьорне, Хайне, Маркс и Енгелс? Меринг дори уточнява, че Лесинг със своите разобличения на немския филистер заема единственото място в немската класическа литература като „най-смелия революционер“ преди споменатите четирима, но те „едва в чужбина са могли да станат това, което са станали“.⁵ Макар това да е единичното място у Меринг, където срещахме Лесинг и Енгелс заедно, трябва да отпадем заслуженото на убеждението, че Лесинг като „най-смел революционер“ стои редом до Маркс и Енгелс.

И докато Лесинг вече 90 години стои до Маркс и Енгелс, резултатите от Лесинговия форум в Хале (1979) наваяват известен песимизъм: от всички 60 докладчика дванадесет повтаряха около 40 пъти името на Енгелс, но отделно от Лесинговото и не във връзка с него. Само Клаус Трегер припомни, че „Маркс и Енгелс са причислявали Лесинг към своите образци в критическата проза. Като млади те са били обаяни от неговите принципи, а също и от стила му. По-късно той става за тях мярка за другите.“⁶ И пак Кл.Трегер подчерта, че въпросът за историзма на явленията, включващ в себе си и въпроса за смисъла и целта на историята, е линията, която шест десетилетия след смъртта на повдигналния този въпрос Лесинг намира завършека си в думите на Маркс и Енгелс: „Ние познаваме само една наука, науката история.“ Така близо 90 г. след Меринг е посочена още една връзка между класиците на научния комунизъм и Лесинг.⁷

На Меринг се позова и Герхард Енгел, зам.-министър на висшето образование в ГДР, когато в речта си при откриването на конференцията подчерта, че Лесинг винаги е бил разглеждан от революционната работническа класа като неин „духовен предтеча“ и че неговото многостранно наследство принадлежи към „предисторията на марксизма в Германия“. Проф. д-р Г. Енгел изтъкна увереността си, че конференцията ще допринесе за изясняването на историческите отношения между марксизма и Просвещението като специфична проява на предреволюционната бюргерска идеология.⁸ Но Лесинговият форум не допринесе за изясняването на отношението на Маркс и Енгелс към Лесинг независимо от това, че последният е безспорно централната фигура в немското Просвещение. Разбира се, отношението на марксизма към немското Просвещение не е тъждествено с отношението на двамата класици към главния представител на това Просвещение, но разликата не е така голяма, за да преценим липсата на въпросното разглеждане като незначителна. Все пак от момен-та, когато Меринг писа, че „Лесинг принадлежи към духовните предтечи на пролетариата“, до повтарянето на тези думи от Г. Енгел изминаха вече 86 години!⁹

Още един от малцината литературоведи, посочил връзката между марксизма и наследството на писателите, между които е и Лесинг, бе съветският германист М. Лифшиц. Той видя в гениалните статии на Ленин за Толстой „нова важна крачка напред в направлението, което с върз в а научния комунизъм

⁵ F. r. M e h r i n g. Die Lessing-Legende. Gesam. Schriften, Bd. IX, Dietz Verl., Berlin. 1975, S. 48.

⁶ Lessing-Konferenz. Halle, 1979, Teil 1, S. 88.

⁷ Ibidem. T. 1, S. 99.

⁸ Ibidem. T. 1, S. 5—6.

⁹ F. r. M e h r i n g. Die Lessing-Legende, S. 365.

с наследството на Белински, Чернишевски и Добролюбов, Гьоте и Шилер, Лесинг и Дидро“ (разр. м. — В. И.).¹⁰

За решаване на споменатата задача трябва да се отправим от диалектичната постановка, че за да се разбере Енгелс, историкът на литературата, или Марксовите историко-литературни разсъждения, е нужно да не се изолират изказванията и оценките им за Лесинг от контекста на цялостното им творчество, от идейното съдържание на съответната творба, където е отделено място за Лесинг. В същност досега не е направено дори и изолирано представяне на всички споменавания и оценки за Лесинг. С цел да запълним донякъде тази празнота ние направихме скромнен опит за изследване на проблема Лесинг у класиците на научния комунизъм; след статиите „Лесинг и Ленин“ и „Маркс и Лесинг“ настоящата работа е последен етап.

* * *

Тъй като спазваме хронологическия ред в изследването, най-напред ще видим доколко конкретно са обяснени първите контакти на младия Енгелс с реформатора на немската литература. В биографията на Фр. Енгелс¹² се очертава, че той „постоянно се обръща към Гьоте и Шилер, но също и към Лесинг, изразява дълбоко си уважение към тяхното творчество и черпи от произведенията им много идеи. Енгелс съзира у Лесинг, Шилер и преди всичко у Гьоте недостигнати образци на литературно творчество. Той приема трудовете им като мяра, за да провери в дълбочина идейното съдържание на модерната литература и за да може да отдели малоценните и посредствени постижения от най-значителните.“ Отбелязано е значението и на Лесинг за развитието на Енгелсовия хуманизъм: „Оформен от духа на най-великите поети и мислители — Хегел и Русо, Шекспир и Сервантес, Лесинг, Шилер и Гьоте — и получил своята рефлексивност от личния опит в долината на Вупер, хуманизмът на младия Енгелс бе насочен към трудещия се народ, към прогреса и усъвършенствуването на човешкото съществуване.“¹³ От тези общи обяснения става все пак ясно едно: за разлика от Маркс младият Енгелс не получава от семейната си среда никаква тласък към Лесинг; изобщо Енгелс твърде малко дължи на дълбоко религиозното си семейство. „Бащата на Енгелс — пише най-новият биограф на Енгелс Евг. Степанова — бил религиозен и с деспотичен характер. Цялото семейство включително и майката — прекрасен, любещ, но слабохарактерен човек, — треперело пред него. Любопытният, своенравен Фридрих, който отрано проявява остър и проникателен ум и самостоятелност в мисленето, е „грозният пате“ в семейството.“¹⁴ В едно запазено писмо на бащата личи тревогата от развитието на петнадесетгодишния му син: „Да спаси господ душата му, честта ми става страшно за това, общо взето, прекрасно момче.“ Ще отбележим, че в биографичния очерк на Степанова (1981) Лесинг не е споменат.

Ако Маркс намира за съвсем естествено да сподели с баща си, от когото е научил много за Лесинг,¹⁵ че е започнал, вече като студент, да изучава Лесинг

¹⁰ Сб. Карл Маркс и Фр. Енгелс за изкуството. С., 1978, с. 7—8.

¹¹ Лесинг и Ленин „Руски и западни езици, 1981, кн. 3, с. 5—9; Маркс и Лесинг. — Литературна мисъл, 1982, кн. 8, с. 70—89.

¹² Friedrich Engels. Eine Biographie. Dietz Verl., Berlin, 1972, S. 41.

¹³ Ibidem, S. 45.

¹⁴ Евг. Степанова. Фридрих Енгелс. Биографичен очерк. С., 1981, с. 5.

¹⁵ К. Маркс. Биография. М., 1968, С., 1969, с. 5; Н. И. Лапин. Молодой Маркс М., 1968, с. 10—11; О. Корню. К. Маркс и Фр. Энгельс. Жизнь и деятельность. Т. I. М., 1958, с. 77; В. Либкнехт. Из воспоминаний о Марксе. М., 1968, с. 68; К. Маркс. Eine Biographie Berlin, 1972, S. 15, 18.

говия „Лаокоон“, като си прави извадки и конспект по него и си записва някои мисли,¹⁶ то и башата споменава в отговора си за оня „добър учен Лесинг“, който „малко е вървял по път, обсипан с рози, и умря като беден библиотекар“.¹⁷ Но младият Енгелс е лишен от такъв баща-събеседник и поради това отправя дългите си писма до известните братя Гребер. През 1839 г., една година след спомнатото писмо на Маркс до баща му, деветнадесетгодишният Енгелс пише на Фр. Гребер (20. I. 1839): „Забележително е, че ако съпоставим нашите най-големи поети, ще се окаже, че те се допълват един друг винаги по двойки: Клопщок и Лесинг, Гьоте и Шилер, Тик и Уланд.“¹⁸ „Забележително“ е и нещо друго: то е новаторският подход към тази така известна тема в немската литература Клопщок и Лесинг. За да се стигне толкова рано до идеята за взаимното „до-, пълване“ между двамата големи немски просветители, е бил нужен исторически поглед върху тяхното наследство. Подобно творческо отношение към Лесинг се оформя по същото време и у Маркс, който след една година в статиите по повод свободата на печата ще посочи необходимостта от „поглед назад“ към историята на немската литература и ще противопостави политически „неблагонадеждия“ Лесинг на „компетентния“ Готшед. Енгелс подчертава в случая не противопоставянето, а взаимното допълване, което би следвало да се разбира в смисъл, че докато усилията на Лесинг са насочени предимно в областта на драмата и литературната критика, стремежът на Фридрих Г. Клопщок (1724—1803) е да развие и обогати лирическата и епическата поезия в Германия. Енгелс не се подвежда да цитира известната епиграма на Лесинг срещу Клопщок, защото иска да наплати за заслугите на Клопщоквата поезия, обръщането към националните сюжети и герои, към формите на стила. Това, макар и бегло подчертаване на общото у Клопщок и Лесинг е резултат на задълбочен анализ и последвал го синтез. Дори у самия Лесинг откриваме мисли, които напълно потвърждават диалектичното прозрение на младия Енгелс: „Истинските познавачи на поезията са били през всички времена, във всички страни също толкова малко, колкото и самите истински поети — пише Лесинг в десетото си литературно писмо (25.I.1759) — Омир беше също толкова малко разбран от всички гърци, колкото и Клопщок — от всички немци.“¹⁹ Тази, както и други високи оценки на Лесинг за Клопщок (например „голям гений“) бяха цитирани по време на научната конференция за Клопщок в Хале (юли 1974) от Т. Хьоле и Ерх. Хирш. „Аз не знам Лесинг да е определял такова високо място за друг съвременен нему немски поет“ — подчерта Т. Хьоле.²⁰ Ще добавим само, че никой от докладчиците не спомена за Енгелсовото взаимно „допълване на двойката Клопщок—Лесинг.

В писмата на Енгелс до братя Гребер сравнително често имената на Лесинг и Лудвиг Бьорне се споменават заедно. Това е причината да се спрем на отношението на Енгелс към Бьорне, но само от една гледна точка: косвеното влияние на Лесинг върху Енгелс чрез творчеството на Бьорне. Досега се е разглеждало, повече или по-малко изчерпателно, предимно отношението на Енгелс към Бьорне. Едва ли има автор, който анализира творчеството на Бьорне, без да спомене за временното увлечение на младия Енгелс по този немски критик и публицист. От друга страна, и познавачите на ранния Енгелс не отминават въпросния пе-

¹⁶ Marx, Engels. Gesamtausgabe, Ergänzungsband, 1. Teil, 1974, S. 8.

¹⁷ Ibidem, S. 630—31.

¹⁸ В сборника „К. Маркс и Фр. Енгелс за изкуството“, под ред. на М. Лифшиц. С., 1951, с. 478, този пасаж е преведен така: „За забелязване е, че ако съпоставим... то те се допълват взаимно по двойки: Клопщок и Лесинг...“

¹⁹ G. E. Lessing. Gesammelte Werke. Aufbau Verl. Berlin, 1955, Bd. IV, S. 110.

²⁰ Fr. G. Klopstock. Werk und Wirkung. Wissenschaftliche Konferenz der M. Luther-Universität, Halle, Akademie-Verl. Berlin, 1978, S. 100.

риод в живота му, без да отдадат дължимото на Бьорне.²¹ Ние ще се опитаме да открием само влиянието на Лесинг върху Енгелс, пречупено през творческото съзнание на Бьорне. Наред с Хайне и Г. Веерт споменатият автор е най-изтъкнатият политически писател в Германия през годините 1820—1840, „непреклонен, искрен, дързък, неподкупен, оптимистично настроен, вярващ в прогреса“ т. е. с характер, който го сродява с Лесинг. Бьорневеди като Хелмут Бок например са посочили вече типологичното сходство между Лесинг и Бьорне: театър по времето на Бьорне е можел да бъде школа за възпитание на национално чувство, трибуна на бюргерския прогрес при условие, че е имало „мъже с лесна говеска сила“, които да изяснят задачите на театъра като задължение на нацията, че „така в мъж беше Лудвиг Бьорне“ (разр. м. — В. И.).²³

Наша първа задача е да посочим няколко конкретни примера на действително Лесингово влияние и присъствие у Бьорне.

Домашният учител на Бьорне Якоб Закс е споделил например Лесингово убеждение, че сме преди всичко човеци и после християни или евреи.²⁴ През 1802 г. Бьорне отива в Берлин като частен ученик при еврейския лекар и философ Маркус Херц и живее в неговия дом; а Херц е „приятел на Лесинг“.²⁵ Бихме добавили тук, че Лесинг не само пише редица писма до Херц,²⁶ но му изпраща през 1776 г. екземпляр от философските съчинения на К. В. Ерузалем; по то време Лесинг издава тези съчинения. В едно от писмата си до брата Карл Лесинг пише, че приятелите му в Берлин сигурно са много недоволни от настъпило затишие в кореспонденцията, „особено д-р Херц“, комуто Лесинг препраща молбите си за извинения, придружени с обещания за „дълги писма“.

Става ясно, че младият Бьорне е живял в дом, където често се е говорило за Лесинг и са се получавали негови писма, произведения и книги, чийто дател е бил, и пр. Следователно този ранен контакт е оказал благотворно си въздействие върху бъдещия публицист. Когато разсъждава например за литературния стил и максимата на Бюфон за него и когато характеризира начина на писане у Цицерон, Тацит и Цезар, зрелият Бьорне ни води уверено към извода, че малцина са немските писатели, които имат собствен стил. Те са толкова малко, че и на пръсти е предостатъчно да се преброят. „Може би Лесинг е единственият, за когото определено може да се каже: той има стил“ (разр. м. — В. И.).²⁷ Друг пример: когато на 11. X. 1828 г. руските войски вземат град Варна, Бьорне сполучливо съумява да свърже този исторически факт с репликите на вахмистър Вернер, действащо лице от Лесинговата комедия „Мина фон Барнхелм“ (I, 12).²⁸ Но за нас е важно, че именно в Бьорновите „Драматургични писма“ Енгелс се среща с Лесинг и че високо ценя тези писма; тук Енгелс прочита и анализа на Лесинговата трагедия „Емилия Галоти“, където Бьорне нарича Лесинг „баща на бюргерската драма“ и подчертава: „Човек съжالياва, че от немците Лесинг е могъл да вземе като образец само себе си и че е трябвало да употреби най-красивите изобретения на своя дух за подземните основи, върху които по-късните поети строят на свобода.“²⁹ Енгелс прочита и категоричната оценка: „Какъв мъжествен

²¹ Не са редки случаите на бегло споменаване на писмото на Енгелс до В. Гребер, без връзка с текста. Г. Винклер например в дисертацията си „Значението на Лесинговия „Лаокоон“ (1961) говори за това писмо, но анализ на отношението на Енгелс към Бьорне и Лесинг липсва (с. 158 от дис.).

²² Ludwig Börne. Werke in 2 Bd. Berlin, 1976, Bd. 1, S. VII.

²³ Ibidem, S. XXIII.

²⁴ Ibidem, S. XI.

²⁵ Ibidem, S. XIV.

²⁶ Lessing. Werke, Bd. IX, S. 664, 696, 714.

²⁷ L. Börne, Werke, Bd. I, S. 16.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, S. 48—53.

иен и същевременно прелестен език изобщо.³⁰ Бьорневедите изтъкват, че блицистът усвоява поетичното пресъздаване на идеите за правата на човека, свободата на словото и мисълта от немските поети като „Лесинг, Шилер Жан Пол“; школуването на Бьорне у тези автори се определя като една от редпоставките“ и като натрупване на опит, с които той излиза на публицичното поле и от които той „изковава своето духовно оръжие за борбата срещу темата на историческата несправедливост и абсолютистичното потисничество“³¹. Към тези обобщения бихме добавили още, че като вижда своя идеал Дидро, Волтер и Лесинг“, Бьорне величае Волтер и Лесинг като „съдържание бъдещето“; Гьоте и Шилер му изглеждат повече като „регистра на миналото“.³²

Към изброените доказателства и мнения за безспорното Лесингово въздействие може да се прибави един красноречив факт: паметникът на Бьорне Тер Лашез е построен от скулптура Давид д'Анжер във форма на пресечена пирамида; в лявата долна страна са издълбани имената на френските, а в дясната — на немските класици, с които Бьорне се е чувствувал духовно сроден: Л е н г, Хердер, Шилер и Жан Пол Рихтер.³³

Втората ни задача е да открием в Енгелсовите оценки Бьорне като следовател на Лесинг.

През лятото на 1839 г., четири месеца след споменатото по-горе писмо Фр. Гребер (двойката Клопшток — Лесинг), Енгелс пише на В. Гребер (V — 15. VI) по повод излезлите от печат първи два тома от събраните произведения на своя кумир: „Бьорне, мощният борец за свобода и право, се издига тук в естетическата област. Той и тук е като у дома си.“ За театралните итики, между които е и анализът на „Емилия Галоти“ с високата оценка на синг, Енгелс казва, че в тях Бьорне е съзрял и достигнал до най-скритите пружини на действието; че той навсякъде е великият човек, който предизвиква дисонанс „с последици, които още не могат да се предвидят“. И сега Енгелс изгражда паралела Лесинг — Бьорне! — „и вече само тези два тома биха били достатъчни да сигурят място на Бьорне наред с Лесинг; но той стана Лесинг на друго поприще...“³⁴ Според нас Енгелс логично извежда и издига „великия“, предизвикващ спорове от национален мащаб Бьорне до типологично близкия и сроден нему Лесинг. ед няколкомесечни занимания с немския публицист Енгелс отново подчерта заслугите на Лесинг, Бьорне и др. за оформянето на съвременния стил в гературата: „Сега съм се захванал с модерния стил, който без съмнение е салът на всяка стилистика.“ Като образец на този стил са приети произведенията на Хайне, от новите автори са оценени „особено“ Кюне, Гуцков и Винерг. От по-ранните писатели, смята Енгелс, върху стила „особено благоприятно повлияли Лесинг, Гьоте, Жан Пол и преди всичко Бьорне. О, Бьорне пише стил, който превъзхожда всичко.“³⁵ Макар че в оценката на съвременните писатели от „Млада Германия“ Енгелс допуска известно увлечение — отшението му към Бьорне се превръща дори в преклонение, култ, боготворение³⁶, — оценката на старите майстори е безпогрешна. Апологията на Бьорне временно явление, но благодарение на култа към този автор се е осъществил процесът на косвено влияние на Лесинг върху Енгелс, а тъкмо това е предмет

³⁰ Z. B ö r n e . Werke, Bol. 1, S. 48—49.

³¹ Erläuterungen zur deutschen Literatur. Vormätz.Volk und Wissen Verlag, Berlin, 1972, S. 143.

³² Geschichte der deutschen Literatur, Bd. 8.1, Berlin, 1975, S. 63; siehe auch: L u d w i g r n g e . Gesammelte Schriften. 8 Teil. Hamburg, 1832, S. 80.

³³ Erläuterungen... Vormärz, S. 147.

³⁴ M a r x , E n g e l s . Werke. Erg. band, II Teil, S. 395.

³⁵ Ibidem, S. 420.

³⁶ Повече за култа към Л. Бьорне вж. А л . Д и м ш и ц . К. Маркс и Фр. Енгелс и некая литература. 1977, с. 77, 80, 81, 128, 135—136, както и в: М а р к с , Е н г е л с . Из ранних изведений, М., 1956, с. 329.

на нашето внимание. Друг е въпросът за влиянието на Бьорне като обществено-политически фактор в тогавашна Германия. В статията си за Карлайл (184) Енгелс стига вече до постановки, които са в разрез с онова, на което учи Бьорне на това ново отношение обръща внимание Георг Лукач.³⁷ Все пак цялостното оттегляне от кумира не е така рязко и известни „рецидиви“ на бьорнеанство се наблюдават и по-късно у Енгелс.

Това, което остава обаче, подчертава Хелмут Бок, е „фактът, че Бьорне стои в редицата на големите социално-политически ориентирани немски критици, редом с Лесинг и Хайне, Фр. Енгелс и Фр. Мering“³⁸. И в тази нова „редица“ Лесинг е до Енгелс, а Бьорне редом с тях; „конструкцията“ на Бок може да се доразвие с една закономерност, която се наблюдава в нея: пиететът и четиримата споменати автори към Лесинг. Хайне е например нарича Лесинг „основател на новата оригинална немска литература“ и подчертава, че „повечето отколкото се е предполагало, Лесинг е бил политически ангажиран“; изведнъж той прави следното признание: „в цялата история на литературата той (Лесинг - В. И.) е онзи писател, когото аз обичам най-много“ (разр. м. — В. И.). И пак Хайне е оценил така Лесинговия стил: хубавите думи на Бюфон за стил „не могат да се употребят за никого с по-голямо основание, отколкото за Лесинг“. Неговият стил, продължава Хайне, отговаря напълно на неговия характер, „истинен, твърд, без украшения, красив и импозантен чрез вътрешната си сила“³⁹. И Бьорне не отстъпва на Хайне в оценката си за стила и характера на Лесинг. Споменахме вече, че Бьорне определя Лесинг като единствения автор с собствен стил, като писател, който може да има за образец само себе си. Такава оценка се появява веднага след размишленията върху същата максима на Бюфон. Енгелс подобно на Хайне също признава Лесинг за свой любим автор. А Мering пише в предговора към второто издание на „Легендата за Лесинг“, още от ранните младежки години Лесинг е бил един от любимите му писатели „но никога не е било мечта на моето самолюбие да пиша за него, колкото ревностно да следях всичко, което бе писано за него“⁴¹. Трудът на Мering „Легендата за Лесинг“ е първото марксистко изследване в областта на литературната рецепция; и неслучайно Енгелс пръв ще отдаде заслуженото на тази книга.

В посочените сложни литературни процеси ние открояхме нишката, която свързва Енгелс с Бьорне и Лесинг; отклонението към Бьорне имаше за задача да докаже, че временното увлечение на младия Енгелс по Лудвиг Бьорне е донесло известна степен, макар и по косвен път, за задълбочаването на Енгелсовото възприемане и оценяване на Лесинг; илюстрирано бе с конкретни примери как в прякото влияние на Бьорне се влива и Лесингова „струя“.

Сега вече можем да се върнем към отношението на самия Енгелс към Лесинг. Фактът, че стилът и творчеството на Лесинг и Гьоте са оценени високо поради оказаното от тях най-силно влияние върху тогавашната немска литература, говори за начетеността и интереса на Енгелс; известно е, че заниманията с литература, особено през периода 1838—1841 г., когато Енгелс е помощник в търговската кантора в Бремен, са от голямо значение за бързото и последователно развитие на Енгелс в революционен демократ. За нас са от интерес ранните му критически разработки, с които той си спечелва видно място в лите-

³⁷ Georg Lukačz. K. Marx und Fr. Engels als Literaturhistoriker, Aufbau Verl., Berlin, 1952, S. 49.

³⁸ B ö r n e. Werke. Bd. I, S. XXIV.

³⁹ Heine. Werke in 5 Bd., Bd. IV, 1963, S. 200.

⁴⁰ Ibidem, Bd. V, S. 88.

⁴¹ Fr. Mehring. Die Lessing-Legende, S. 5.

турната публицистика. В брауншвайгския „Полунощен вестник за образовани читатели“ например Енгелс публикува една проникновена оценка за драматическото творчество на Карл Фр. Гуцков (1811—1878), както и статията „Съвременен литературен живот“, в чиято втора част („Съвременната полемика“) се спира на значението на Лесинг за различаване пътя на свободната полемика. Насочването към Гуцков ни кара да потърсим у него следовника на Лесинг. Гуцков е писател и виден представител на „Млада Германия“, а знаем, че младогерманските писатели „компилират“ различни стилкови елементи от Лесинг до Хайне.⁴² Застанал след революцията от 1848 г. отново на младогерманските си позиции, Гуцков подема борбата срещу „поразителната безсъдържателност“ на немската поезия и напомним, че по времето на немската класическа художествена литература „посредник на важно съдържание за нацията“ е била именно тази поезия. Като определя задачите на съвременната литература, Гуцков изтъква, че водейки началото си от „Русо, Стерн, Лесинг и Гьоте“, тя трябва да бъде „социална поезия“, чийто обект е човекът със сърце и душа, човекът на морала и на историята.⁴³ Тук Гуцков преоткрива споменатата по-горе мисъл на Бьорне от 1830 г. за „съдържанието на бъдещето“, заложено в произведенията на Волтер и Лесинг. Важен е и изборът на образец за драмата на Гуцков „Уриел Акоста“ (1846): това е Лесинговият „Натан Мъдри“. И тъй като „Уриел Акоста“ е върховото постижение на драматурга, значението на Лесинговото въздействие нараства още повече.⁴⁴ Засягаме само този момент от проблема Лесинг—Гуцков, доколкото в статията си Енгелс анализира автор, повлиян в една или друга степен от Лесинг. От „Съвременната полемика“, писана през май 1840 г., ще приведем пасаж за Лесинг: „Миналият век, който подхващаше всичко поред, докато немската поезия не застана на пътя на съвършено самостоятелното развитие, изпробва в Германия всевъзможни форми на полемиката, докато „Антикварните писма“ на Лесинг не откриха в прозата онази сфера, която способствуваше най-много за свободното развитие на полемиката.“⁴⁵

Познаването на Лесинговите „Антикварни писма“ е ново поредно доказателство за споменатия вече интерес на Енгелс към Лесинг. В тези писма (1768—1769) Лесинг подлага на такава унищожителна критика халензенския шарлатан и компилатор проф. Кристиан А. Клотц (1738—1771), че обезврежда не само него, но и неговите привърженици. „Антикварните писма“ са пример за една блестяща полемика и Енгелс основателно им отрежда освободителна роля за развитието на незачитащата празни авторитети смела полемика в Германия. До този върховен момент в развитието Енгелс стига, след като е направил един прецизен анализ на процеса до Лесинг; като споменава за „мраморния“ стил на Гьоте, за стила на Хайне и Бьорне, той влага ново съдържание в максимата на Бюфон, която така затрудняваше Бьорне. Според Енгелс „съвременният стил е огледало на литературата. Има обаче една страна на стила, която винаги е лозунг, паролата за неговата същност: полемичната“. И сега, след като е разгледал развитието на полемиката от гърците и римляните през Средновековието и през XVII в., Енгелс подчертава, че след като е опитал всичко, XVIII в. открива истинския път едва в лицето на Лесинг. Като разкриваме наличието на оценъчен критерий у Енгелс, обосноваван с Лесинг, ние виждаме и чувствителното Лесингово въздействие върху развитието на Енгелсовата полемика; поради това приемаме напълно оценката, дадена в академичната история на литературата в Германия. Там се подчертава, че позицията, от която

⁴² Geschichte der deutschen Literatur, Bd. 8.1., S. 95.

⁴³ Ibidem, S. 440.

⁴⁴ Ibidem, S. 298.

⁴⁵ Marx, Engels. Werke. Erg. Band II Teil, S. 47.

са написани трудовете на Маркс и Енгелс — т. е. разясняването на марксизма пред пролетариата и пробуждане на съзнанието му за историческата мисъл, е имала определящо значение и за структурното изграждане на тези трудове. Двамата гении черпят от най-добрите постижения на френската просветителска литература и „от литературната публицистика на Лесинг и Хайне“⁴⁶. Научната обосновка и пропагандирането на новия мироглед са разработени в едно „неподражаемо единство от език, стил и мисъл“. Като допълват вещата си аргументация с остроумна пародийно-сатирична полемика и язвителна ирония, за да осмееят унищожително слабостите на противниците си, класиците определят собствената си позиция и представят научните си познания на един прецизен език, който улеснява разбирането на сложните взаимовръзки. Тази характеристика на начина на писане определя не само вътрешната структура на техните изследвания, но и „допринася за пълното включване и изчерпване на оперативните възможности на политическата и литературната публицистика“⁴⁷.

Става ясно, че колкото и скромно да изглежда мястото и ролята на Лесинг в сравнение с тези на Гьоте или Хегел например, количествените показатели — броят на споменаванията или на цитатите от Лесинг — далеч не могат да разкрият резултатността от Лесинговото въздействие. „Беглото“ споменаване на „Антикварните писма“ се изпълва с твърде солидно съдържание за един лесинговед например. Ако в историята на немската литература се изтъква, че със статията „Съвременен литературен живот“, както и с другите ранни работи Енгелс самостоятелно, от позициите на радикален демократ, стига до оценки на съвременната си литература, които в основата си „и до днес са валидни“⁴⁸, то и на Енгелсовата оценка за заслугите на Лесинг за развитието на полемиката трябва да се обърне нужното внимание.

* * *

След три години името на Лесинг се появява в подготвяната против Карл Грюн статия на Енгелс. Грюн е известен представител на т. нар. „истински социализъм“, между другото автор на книгата „За Гьоте от човешка гледна точка“⁴⁹. Частта от статията на Енгелс „Немският социализъм в стихове и проза“, където става дума за фалшифицирането на Лесинг от К. Грюн, е отпечатана в „Немско-брюкселски вестник“ (№ 94, 25. XI. 1847). Какво поражда Енгелсовата критика? Известно е, че „истинският социализъм“ се опитваше да повлияе на формиращото се работническо движение чрез еснафско-реформистките си възгледи и настроения. Когато към средата на 40-те години въпросът за наследството на Гьоте отново се изостря, когато представителите на този „социализъм“ започнаха моделирането на великия ваймарец в духа на своите разбирания, тогава книгата на Грюн представляваше сериозна опасност за развитието на работническото движение. Натискът върху работническите среди заплашваше с отклоняване на части от пролетариата от революционната борба. Грюн плаши читателите с „ужасите на революцията“, призовава към класов мир и някакво илюзорно общочовешко единство. Ето причината, която кара Маркс и Енгелс да обмислят контраатака на активизиралите се в най-различни области на литературата и пропагандистката дейност „истински социалисти“. Така се стига до решението за съвместния труд „Немска идеология“.

В края на 1846 г. Енгелс пише споменатата голяма статия против книгата на Грюн, като възнамерява да я включи в „Немска идеология“. Това проличава

⁴⁶ Geschichte der deutschen Literatur, Bd. 8.1, F. 373.

⁴⁷ Ibidem, S. 374.

⁴⁸ Ibidem, S. 369.

⁴⁹ Karl Grün. Über Goethe vom menschlichen Standpunkte, 1846.

и от писмото му до Маркс (15. I. 1847): „Впрочем за Грюн — аз ще преработя статията за Грюновия Гьо̀те, ще я съкратя до 1/2—3/4 листа и ще я подготвя за нашата публикация, ако ти одобриш това, за което трябва скоро да ми пишеш.“ Енгелс споменава, че Грюн възхвалява всяко филистерство на Гьо̀те като нещо човешко и че превръща франкфуртчина и чиновника Гьо̀те в „истински човек“, като заобикаля и дори оплюва всичко колосално и гениално у него.⁵⁰ Критиката срещу Грюн представлява втората част от „Немския социализъм в стихове и проза“. Тази работа на Енгелс е известна в историята на литературната наука като образец на диалектическа интерпретация на художественото явление; като един от първите примери за такава интерпретация в марксисткото литературознание тя дава важния си принос в изработването на марксисткото разбиране на културното наследство.

Ние разглеждаме само един момент — неумението на Грюн да изгради един диференциран, отговарящ на многостранните отношения между индивид и общество образ на човека. Енгелс критикува „продукта“ на автора, т. е. онзи „истински човек“, който не е нищо друго освен празна абстракция. Полемиката е насочена срещу „акробатичния фокус“ на Грюн, който привлича и Лесинг, за да измайстори от Гьо̀те един неправдоподобен родоначалник на „истинския социализъм“; да разделим Енгелсовата критика на три момента: първо — Грюн „доказва“, че Гьо̀те има право на съществуване, като твърди: Гьо̀те и Шилер — това е разрешаването на противоречието между „бездейната наслада“ (с представител Виланд) и „действието без наслада“ (с представител Клопшток).⁵¹ Енгелс отбелязва тук, че тези мисли са взети от събраните съчинения на Мозес Хес. Второ — сега Грюн преминава към „обосновката“ с Лесинг; „Лесинг пръв застави човека да се опре на самия себе си.“ Енгелс не може да сдържи подигравателния си въпрос: „Дали г-н Грюн ще може да направи същия акробатически фокус?“ — и веднага подчертава: „В тази философска конструкция са събрани заедно всичките източници на г-н Грюн.“ Формата на тази постройка, основана на цялото, всичко това е световноизвестният Хегелов прием за примиряване на противоречията; а „опиращият на себе си човек“ е Хегеловата терминология, приложена към Фойербах. И така „всичките“ източници на Грюн за конструкцията с Лесинг са Хегел и М. Хес. Трето — от Лесинг се преминава към Шилер; последният е „всичко, което може да бъде човек, доколкото не е Гьо̀те“. Така с този Грюнов „бисер“ завършва преходът от „Лесинговия човек“ до „човека Гьо̀те“. „С тази историческа конструкция — пише язвително Енгелс — е подготвена появата на Гьо̀те в немската литература. „Човекът“, когото Лесинг „застави да се опре на самия себе си“, може да продължи своята по-нататъшна еволюция само в ръцете на Гьо̀те.“⁵² Така Енгелс събаря една от опорите на Грюновата конструкция — Лесинг — и отхвърля несъстоятелността на подобни опити да се злоупотребява с името на първия критик на Европа.

* * *

Поради особената популярност на „изповедите“ през 60-те години на миналия век в Англия Жени и Лаура Маркс решават да анкетират Мавъра и Генерала. На това щастливо хрумване дължим между другото и окончателното документиране на литературните предпочитания на Маркс и Енгелс. Около 1865 г. Маркс отговаря на въпроса за любим поет, като посочва Данте, Есхил, Шекспир и Гьо̀те. Енгелс избира Гьо̀те, Шекспир и Ариосто (април 1868). Любимите писатели („прозаисти“) на Маркс са: Дидро, Лесинг, Хегел и Балзак, а на Енгелс —

⁵⁰ Marx, Engels. Werke, Bd. 23, S. 75.

⁵¹ Ibidem. Bd. IV, S. 230.

⁵² Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. IV. С., 1957, с. 230—231; също и Marx, Engels. Werke, Bd. IV, S. 230.

Гьоте и Лесинг.⁵³ Фактът, че и двамата класици на научния комунизъм принават Лесинг за един от любимите си писатели — при това Лесинг е единственият автор, предпочитан и от двамата едновременно! — буди размисъл по две причини. Първата е, че на това признание досега се е обръщало незаслужено малко внимание, а втората — необходимостта от обяснение, с какво критикът Лесинг е заслужил почетното място до гениите в литературата и философията. По време на тази домашна анкета Маркс е на 47 години, а Енгелс — на 48; следователно отговорите им не са плод на минали младежки увлечения — като млад Енгелс би посочил без съмнение Бюрне. Спонтанността на подобен род „откровения“ не бива да се подценява, защото, както ще видим по-долу, именно на такава спонтанност се дължи и репликата на Вл. И. Ленин за Добролюбов като „социалистически Лесинг“!

Резултатите от нашето изследване на проблема Лесинг у Маркс, Енгелс и Ленин показват, че и тримата гении потърсват Лесинг винаги в „горещите“ моменти на критиката им срещу идейни противници, така че предпочитанието към Лесинг се обяснява с образцовата му и блестяща полемика, така нужна на класиците в тяхното епохално дело; както Лесинг, така и те живеят във и чрез непримиримата критика срещу стария обществен строй. Характерно е още, че Маркс и Енгелс почти едновременно са се обръщали към Лесинг; за това ще стане дума в края на настоящата статия.

* * *

Три години след Марксовото писмо до Даниелсон (9. XI. 1871), където Добролюбов е поставен наравно с Лесинг и Дидро, Енгелс започва да работи върху статиите си, озаглавени „Емигрантска литература“ — тук именно е станалото почти крилата фраза Енгелсово определение за Добролюбов и Чернишевски като „двама социалистически лесинговци“. Това сравнение често се цитира от редица автори, когато искат да допълнят със съществен шрих образите на двамата големи руски революционни демократи. На Лесинговата конференция в Хале (1979) за него споменаха бегло само четирима докладчици — А. Николда, Кл. Трегер, Г. Знаменская и Р. Грегор.⁵⁴ Мястото и значението на Енгелсовото определение изпъкват по-ясно, ако ги разгледаме в цялостния контекст и ако дори се върнем до протеклата на Хагския конгрес (IX. 1872) борба срещу бакунизма. Бакунин бе изключен от Международната работническа асоциация, но борбата срещу бакунизма и неговите опити да минава за представител на Асоциацията продължи и след конгреса. Маркс и Енгелс изработват известния извънредно рязък обвинителен акт срещу „Алманаха на социалистическата демокрация“, а начело на тази „демокрация“ стоеше Бакунин. Разобличенията на бакунизма намират място и в статията на Енгелс, но нейният автор е убеден, че руското движение „спокойно може да понесе подобни разобличения“, тъй като една страна, създала „двама социалистически лесинговци“, т. е. двама писатели от величината на Добролюбов и Чернишевски, няма да загине от това, че е родила изведнъж един шарлатан като Бакунин и няколко незрели студентчета, които се надуват като жаби с големи думи и накрая се изпояждат помежду си.⁵⁵

Така Енгелс посочва силите в Русия, които противостоят на бакунизма, и в същото време формулира едно ново понятие, „социалистически Лесинг“. Това е ново явление не само в лесинговедението, но и в методологията на борбата за утвърждаването на марксизма. Логически и исторически оправдан, Лесинг

⁵³ Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 31, с. 584, и т. 32, с. 579.

⁵⁴ Lessing-Konferenz, Halle. Т. 1, S. 48, 88; Т. 2, S. 374, 392.

⁵⁵ Marx, Engels. Werke. Bd. 18, S. 540.

е във фокуса на критиката срещу Бакунин и неговите привърженици; тук Лесинг е като осъвременен исторически мащаб спрямо Добролюбов и Чернишевски и тъкмо това е направило силно впечатление на Вл. И. Ленин, който си спомня за Енгелсовото сравнение и го цитира в разговор, записан от верния Ленинов съратник В. В. Воровски. Записките на Воровски са включени в излязлата през 1953 г. в Ню Йорк книга „Срещи с Ленин“, чийто автор е меншевикът Н. В. Волски, известен под псевдонима „Валентинов“. Според записките на Воровски към края на женевския разговор Ленин споменава за литературнокритическите разбори на Добролюбов и казва на присъстващите Потресов и Засулич: „Ето как трябва да се пише!“ Но по време на списването на „Заря“, подчертава Ленин, хора като Добролюбов, „когото Енгелс нарече социалистически Лесинг ние нямахме.“⁵⁶

Защо Ленин е решил да напomenи Енгелсовата оценка именно на Потресов и Засулич? През 90-те години А. Н. Потресов (1869—1934) и Вера И. Засулич (1851—1919) клонят все още към марксизма и през 1900 г. участвуват в организирането на Лениновите вестници „Искра“ и споменатата „Заря“, като влизат в състава на редакцията. Разговорът се състои в края на януари 1904 г. в Женева. Важно е да припомним тук, че само преди 5 месеца е завършил историческият II конгрес на РСДРП, на който Потресов заедно с Мартов и Троцки оглавява появилата се меншевишка фракция. Потресов и Засулич продължават и след конгреса (вече като меншевишки лидери) яростната си борба против болшевиките и Ленин, а по-късно против революциите от 1905—1907 и 1917 г. и против съветската власт. Така че в Женева Ленин се среща с бившите редактори на „Заря“, станали вече открити негови политически противници; като анализира периода на списването на четирите броя (1901—1902), Ленин подчертава липсата на хора като Добролюбов с цел да подложи на критическа оценка „заслугите“ на Потресов и Засулич. Нека формулираме другояче същия въпрос: как Ленин стига именно до Енгелсовото определение, а не до някое друго? Може би една от причините е обстоятелството, че Вера Засулич още преди срещата си с Ленин (1900) е превела на руски език между другото и „Развитието на социализма от утопия в наука“ и „Социалните отношения в Русия“ от Фр. Енгелс! В такъв случай на бившите редактори на „Заря“, особено на Засулич като преводачка на Енгелс, е трябвало да се припомни, че на редакцията на един марксистки научно-политически печатан орган са нужни редактори като Добролюбов, от типа на социалистически лесинговци: „Ето как трябва да се пише!“ Причината може да се потърси и в неудовлетвореността на Ленин от работата на споменатите двама редактори. Ленин добре е познавал Лесинг; на тази тема пишещият тези редове е отделил няколко страници.⁵⁷ Но в новата, исторически много важна ситуация Ленин търси съответна, по-висша форма, т. е. за една марксистка редакция е нужен вече нов, по-висш „Лесинг“. Логично е следователно при анализа на разборите и стила на Добролюбов вождът на революцията да си спомни, че именно Енгелс е дал вече подходящо определение за руския революционен демократ: „социалистически Лесинг“. Едно пророческо указание за състава на всяка марксистка редакция: в нея трябва да работят хора като Лесинг и Добролюбов!

Но да се върнем към Енгелс. Пак по същото време, 1873—1874 г., той възнамерява да напише труд по история на Германия. До наше време са достигнали двата ръкописа на плана за увода към периода от края на средните векове (1500) до 1789 г., както и кратката разработка на първи раздел. В първия ръкопис като отправни точки Енгелс е отбелязал между другото и следното: „Идеята

⁵⁶ Сб. Вл. И. Ленин о литературе и искусстве, изд. VI. М., 1979, с. 650.

⁵⁷ Руски и западни езици, 1981, кн. 3, с. 5—9.

за човека и развитието на езика; в 1700 — варварство, в 1750 — Лесинг и Кант, а скоро след това — Гьоте, Шилер, Виланд, Хердер, Хендел, Глук, Моцарт.⁵⁸ За намерението си „да напише нещо за Германия“ Енгелс съобщава на В. Либкнехт (27. I. 1874).⁵⁹ Изследването остава незавършено; в ръкописа е останал обаче Лесинг като една от централните фигури в немската история и като един твърде важен етап от нейното развитие. „Лесинг можеше да започне само там, където немската история бе спряла“ — изтъква Кл. Трегер, преди да цитира споменатия Енгелсов ръкопис. След цитата Кл. Трегер споделя, че така посоченото място на Лесинг в немската история обяснява „до известна степен“ и Лесинговата позиция и поведение в духа на Мартин Лутер: „Тук стоя аз и друго-яче не мога.“⁶⁰ И този случай показва как Енгелсовата периодизация подтиква лесинговедите към ново осмисляне на значението на Лесинг за развитието на езика и литературата в Германия след настъпилия застой по време на „варварството“.

Друг случай на едновременно споменаване на Лесинг у Маркс и Енгелс е реакцията им срещу определението на Спиноза като „умряло куче“. Но преди да разгледаме четирикратната поява на този „мотив“, е нужно да потърсим и доловим неговото първо прозвучаване; във всички случаи търсенето ще ни отведе до Лесинг и неговия разговор с невзрачния философ Фр. Якоби. Срещата между двамата се състои на 6. VII. 1780 г. във Волфенбютел и Якоби провежда първото по рода си в тогавашна Германия „интервю“. В хода на разговора Лесинг признава за голяма изненада на събеседника си: „Ако трябва да нарека себе си по някого, аз не познавам друго (освен Спиноза — В. И.)“, а на другия ден подчертава пред Якоби: „Няма друга философия освен философията на Спиноза.“ И сега Лесинг се възмущава, че „хората все още говорят за Спиноза като за умряло куче“⁶¹. Възмущението на Лесинг има важността и тежестта на исторически факт в историята на рецепцията на Спиноза, тъй като по-късно му обръщат внимание Хегел, Маркс и Енгелс. Увереността на Якоби, че хората „винаги ще говорят така за Спиноза“, се оказва плод на дилетантско, неисторическо мислене.

Без да се спираме подробно на случаите, когато М а р к с използва образното сравнение за Спиноза, ще споменем, че още през 1859 г. в „Към критика на политическата икономия“ той сравнява положението, в което изпада Джеймс Стюърт след спора за съотношението на стоковите цени, с това на Спиноза: Стюърт останал „мъртво куче“ в още по-голяма степен, отколкото Спиноза изглеждал на Мозес Менделсон по времето на Лесинг.⁶² В писмото си до Луис Кугелман (27. VI. 1870) Маркс отново подхваща споменатия мотив: Ланге „нищо не разбира от метода на Хегел. . . В едно отношение той ми напомня за Мозес Менделсон. Този прототип на празнодумец писал веднъж на Лесинг: Как е могло да му хрумне той да взима сериозно „умрялото куче Спиноза“! Така също и господин Ланге се учудва, че Енгелс, аз и други вземаме сериозно умрялото куче Хегел. . .“⁶³. Изглежда, паралелът между „отдавна погребаните“ Спиноза и Хегел е допаднал на Маркс, иначе той не би го използвал още веднъж, в послеслова към второто издание на „Капиталът“ (24. I. 1873): „Но тъкмо когато работех над първия том на „Капиталът“, намусените, претенциозни и по-

⁵⁸ Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 18, с. 575; също: *Marx, Engels. Werke*, Bd. 18, S. 593.

⁵⁹ *Ibidem*. Bd. 33, S. 615.

⁶⁰ *Lessing-Konferenz*. Halle. Т. 1, S. 92.

⁶¹ *Lessing. Werke*. Bd. 8, S. 618, 619, 626.

⁶² Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 13, с. 151; също и: *Marx, Engels. Werke*. Bd. 13, S. 142.

⁶³ Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 32, с. 569—70; също и: *Marx, Engels. Werke*. Bd. 32, S. 686.

средствени епигони, които дават тон в съвременна образована Германия, се запретнаха да третират Хегел същотъй, както по времето на Лесинг добрият Мозес Менделсон третираше Спиноза, т. е. като „мъртво псе“. Затова аз открито се обях за ученик на този велик мислител. . .“ (разр. м. — В. И.).⁶⁴

Важно е да се отбележат две неща: първо, че Енгелс прочита в двата труда на Маркс за „умрялото куче Спиноза“, и, второ, че и той решава да използва този мотив. Известно е, че Енгелс започва работата над „Диалектика на природата“ в началото на 1873 г., но малцина са забелязали, че тя започва с Хегел и. . . Лесинг. Касае се за това, че първият свитък, под наслов „Бюхнер“, писан преди всички други фрагменти от „Диалектика на природата“, започва със забележката на Енгелс, че би оставил „на мира“ Фогт, Молешот, Бюхнер и други догматици, но поради две причини е принуден да им обърне внимание. Първата са „ругатните срещу философията“; тук Енгелс отбелязва в скоби: „да се приведат пасажи“. Като важен момент той определя „Лесинговото мъртво куче Спиноза“⁶⁵! За разлика от Маркс Енгелс е отбелязал откъде ще цитира за Лесинг и Спиноза: от предговора на Хегел към „Енциклопедия на философските науки“. Да видим какво е прочел той там. В анализа на философията на Спиноза е подчертано от Хегел „възвишената чистота на морала на Спиноза“, а след това е добавено: „Лесинг каза на времето, че със Спиноза се отнасят като към мъртво куче. Ние не можем да кажем, че в наши дни към спинозизма и въобще към спекулативната философия се отнасят по-добре, когато виждаме, че тези, които излагат мненията си и съдят за тях, даже не си дават труда правилно да разберат фактите и вярно да ги предадат. Последното би било минимум справедливост, а такъв минимум спекулативната философия във всеки случай има право да изисква.“⁶⁶ Така в лицето на Хегел Лесинг намира един велик продължител на своята първа по време защита на Спиноза. Не е наша задача да проследяваме отношението на Хегел към Лесинг — В. Хайзе споменава впрочем за изследването на Жак д' Онд, където е разгледано интензивното възприемане на Лесинговите мисли и постановки от младия Хегел⁶⁷, — но искаме да изтъкнем конкретния случай на преминаване на Лесингова „нишка“ от Хегел към Енгелс.

Не е трудно да се досетим за важността на отношението на Лесинг към Спиноза, след като Енгелс си го отбелязва 46 години след Хегел: Бюхнер е определен като „догматик, принадлежащ към най-плоските епигони на немското просветителство, на когото липсват духът и движението на френските материалисти (Хегел за тях) — както на Николай липсва духът на Волтер“ — това са мисли на Енгелс от свитъка „Бюхнер“. Поради „ругатните“ срещу философията Енгелс решава, тъй като тя „въпреки всичко е славата на Германия“, да подложи „недоволниците на унищожителна критика. А от това решение до аналогията с ругатните срещу Спиноза и изтъкването на Лесинговата защита има или е имало за Маркс и Енгелс една крачка. И двамата я правят по едно и също време. Интересно е, че в този случай са ползувани вероятно два различни източника; Енгелс знае за неодобряването от Лесинг определение за Спиноза от предговора на Хегел, но също така още през 1859 г. е прочел у Маркс, че Мозес Менделсон е нарекъл така Спиноза. Все пак Енгелс предпочита да цитира от „втора ръка“, т. е. от Хегел. Маркс оставя впечатлението, че познава добре не само трудовете

⁶⁴ Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 23, с. 25.

⁶⁵ Ф. р. Енгелс. Диалектика на природата. IV изд. С., 1975, с. 220; също и: М., Е. Съх. Т. 20, с. 507; както и: Marx, Engels. Werke. Bd. 30, S. 472.

⁶⁶ Гегел. Энциклопедия философских наук. Т. 1, Наука логики. М., 1974, Предисловие к второму изданию, с. 63.

⁶⁷ Jacques d'Hondt. Verborgene Quellen des Hegelschen Denkens. Berlin, 1972, zit. nach: Lessing-Konferenz. Halle, T. 1, S. 87.

и писмата на Лесинг, но и писмата до Лесинг, тъй като три пъти споменава, че Менделсон е авторът на сравнението, а един път уточнява, че „умрялото куче Спиноза“ е употребено от Мозес в писмо до Лесинг. Засега не можем да установим дали Маркс е цитирал от 13-томното издание на Лесинговите съчинения от Карл Лахман (1838—1840, ново изд. 1853—1857) или от 10-томното на Гьошен (1841, ново изд. 1853). Може би изследването на Инге Верхон „Екслибрис Маркс и Енгелс (Съдба и списък на една библиотека)“ (Берлин, 1967) ще изясни и тази подробност.

След смъртта на Маркс Лесинговата нишка продължава развитието си у Енгелс. В писмо до Фр. А. Зорге (29. IV. 1886) той отправя остри нападки срещу неоснователната критика на „нашия стил и пунктуация“, съчинена от един пурист: „Немският език, от който той (пуристът — В. И.) е във възторг и който ни втъпяваха в училище с неговата отвратителна конструкция на периодите и с глагол, отделен с десет мили приставни изречения от подлога и поставен накрая — за този немски ми бяха нужни тридесет години да се отуча от него.“ И следвайки логиката на мисълта си, Енгелс стига до Лесинг: „Този бюрократичен даскалски немски, за който Лесинг изобщо не съществува, сега съвсем запада дори и в Германия.“⁶⁸ Какво заслужава този немски език, забравил за Лесинг? — „Немската конструкция на фразата заедно с пунктуацията, така както ги преподаваха в училището преди 40—50 години, заслужават само да бъдат изхвърлени в кофата за смет и това до голяма степен става с тях в Германия.“⁶⁹ Така дори и в една филологическа полемика Енгелс отново потърсва авторитета на големия немски стилист, на един от създателите на модерния немски език. Нека припомним възторжената похвала за Лесинговия език, която младият Енгелс бе прочел у своя тогавашен кумир Л. Бюрне: „Какъв мъжествено силен и същевременно прелестен език изобщо!“

Последният момент от рецепцията на Лесинг у Енгелс е и върхов: това е откликът на Меринговата „Легенда за Лесинг“.

Тази така известна книга на Фр. Меринг е публикувана най-напред в сп. „Ново време“ под заглавието „Легендата за Лесинг. Едно спасяване“.⁷⁰ Отпечатаните през 1893 г. като книга статии носят същото подзаглавие, „Едно спасяване“, и то подсказва за силния полемичен тон на книгата. Тя продължава и до днес да бъде високо оценявана от марксисткото лесинговедение: „Това, което Гьоте някога каза за Лесинговата „Мина фон Барихелм“, може да се каже и за Меринговата „Легенда за Лесинг“: „Това беше наистина един блестящ метеор“ — това са думите на Т. Хьоле пред лесинговедите от цял свят (Хале, 1979) — „Книгата на Фр. Меринг го постави с един замах на начало на по-младите марксисти в Европа“⁷¹. Особената привлекателност на „Легендата за Лесинг“ се състои в това, че е направен опит „да се пише не само за Лесинг, но и в духа на Лесинг“; това е случай на рецепция на Лесинг у Меринг, но в същото време възниква и една „литературно-научна публицистика в лесинговска традиция“, подчерта Т. Хьоле.⁷²

На 16. III. 1892 г. Енгелс споделя с Авг. Бебел: „Прочетох „Легендата за Лесинг“ в „Ново време“ и много ми хареса. Това е действително превъзходна работа. Някои неща аз бих иначе мотивирал и нюансирал, но, общо взето, той е попаднал право в целта. Отрадно е да се види, че материалистическото раз-

⁶⁸ Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 36, с. 397; също и: Marx, Engels. Werke. Bd. 36, S. 477.

⁶⁹ Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 36, с. 398.

⁷⁰ Die Lessing-Legende. Eine Rettung in: Die Neue Zeit, Jg. 10, Stuttgart, 1891—92, Abt. 1 (T. 1-10) Erster Band, Abt. 1 (T. 1—11) Zweiter Band.

⁷¹ Lessing-Konferenz. Halle, T. 1, S. 11.

⁷² Ibidem, S. 12.

бирани на историята, след като в течение на 20 години по правило оставаше в работите на по-младите партийци само гръмка фраза, най-после започва да се прилага като такова, каквото е в същност: като ръководна нишка при проучване на историята. Кауцки и Еде (Едуард Бернщайн — В. И.) са написали в това отношение редица хубави неща, но Меринг е проучил специалната си тема — пруския дял на германската история — много по-задълбочено и изобито има по-свободен поглед и преди всичко по-енергичен, по-ясен стил. Надявам се, че тази работа ще излезе в отделно издание, след като завърши в „Ново време“. Тя е най-забележителната, проведена по всички правила на изкуството обсада на крепостта на пруската легенда, каквато познавам: говори се за Лесинг, а се подразбира старият Фриц. А разрушаването на пруската легенда е абсолютно необходимо, преди още Прусия да се разтвори в Германия.⁷³

Поради тази „необходимост“ половината на писмото е посветена на Меринговия труд; в първата част на писмото Енгелс обсъжда съвета на трейдunionите и Комитета за осемчасов работен ден, т. е. и двата проблема са за Енгелс от еднаква важност за работническото движение. Т. Хьоле открива в това писмо и „възхищение от блестящото публицистично постижение на Меринг“. Меринговата „обсада“ става причина за сближаването с Енгелс и за размяна на редица писма, посветени на „Легендата за Лесинг“; проследяването на хронологията на контакта между Меринг и Енгелс, както и на оценката на Енгелс за книгата и в други писма включва в себе си косвено и отношението към Лесинг — именно това е благодатна почва за анализ като нашия. В писмо от 28. IX. 1892 г. Енгелс пише на Меринг, че отпечатаното в „Ново време“ е „превзходна работа“ и че на похвали за нея „съвсем не съм се скъпял в писмата си, например до Бебел“. На 11. IV. 1893 г. Енгелс разрешава на Меринг да публикува част от това писмо в очерка „За историческия материализъм“, приложен към първото отделно издание на „Легендата за Лесинг“ (Шуттгарт, 1893). На следния ден, 29. IX, Енгелс пише на Кауцки и отново споделя, както и в цитираното писмо до Бебел, оценката си за книгата, като я нарича „съвсем превзходна“ и пак повтаря, че се е зарадвал на нейната поява.⁷⁴ За радостта си от излизането на книгата Енгелс пише и на Меринг: „Много похвално от Ваша страна, че сте си проправили път през този пруски исторически боклук и тук сте доказали истинските зависимости; пруската съвременност прави това абсолютно необходимо, колкото и работата сама по себе си да е неприятна.“ Като споменава и пред Меринг, че в някои точки не споделя напълно неговите мнения, Енгелс изтъква, че книгата е „далеч най-доброто, което съществува за този период от немската история“.⁷⁵ Писмото завършва с „многоуважаващ Ви Ваш Ф. Енгелс“, но само след четири месеца Енгелс ще завърши със: „сърдечни благодарности и поздрав от Вашия Ф. Енгелс“, т. е. с обикновения си завършек до близки приятели. На основата на „Легендата за Лесинг“ контактът между Енгелс и Меринг се задълбочава и преминава в приятелство.

На 1. VI. 1893 г. Енгелс в писмо до К. Кауцки отново високо оценява „Легендата“, като я нарича „съвсем отлична“. Като строг критик авторът още веднъж напомня, че по някои въпроси би изложил другояче нещата. Причината за обръщането и към Кауцки е обстоятелство, че той е отговорен редактор на сп. „Ново време“, отпечатало поредицата статии за Лесинг. Сам Кауцки вѝзторжено споделя с Меринг: „Смелият експеримент да се публикува едно така дълго културно-историческо изследване в подлистник днес мога вече да определя

⁷³ Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 38, с. 260—61; също и: Marx, Engels. Werke. Bd. 38, S. 308.

⁷⁴ Marx, Engels. Werke. Bd. 38, S. 484.

⁷⁵ Ibidem. Bd. 39, S. 64.

като блестящо сполучлив. До мен рядко стигат съобщения от моя читателски кръг за мнения по една или друга статия. Но тъкмо за „Лесинг“ пристигаха често и всички бяха изпълнени с възхищение.“⁷⁶ През юни, когато завършва предговорът към първото издание, Меринг изпраща един екземпляр на своя учител; в писмо от 14. VII. 1893 г. Енгелс обяснява причината за забавянето на отговора си; той не е искал да извести само формално за получаването на книгата, а и да сподели нещо по нейното съдържание. Както може вече да се очаква, оценката му е повече от обстойна — това е едно от по-дългите и от най-съдържателните писма на Енгелс. И тук „Легендата“ е наречена „далеч най-доброто представяне на генезиса на пруската държава“ и „единствено доброто“, проследяващо правилно зависимостите на нещата до подробности. В края на анализа на историческото развитие на Германия Енгелс привършва с пожеланието тези негови мисли да се възприемат от Меринг „като доказателство, колко опощяващо ми въздействува Вашата работа“⁷⁷.

Че Меринг като ученик на Енгелс си вади поука от този плодотворен контакт, проличава от признанието му в студията „За историко-материалистическия метод“ (1894). „Ако Фридрих Енгелс, когото признавам като такъв майстор (на този метод — В. И.), беше поместил в „Ново време“ критиката, която той посвети на моята „Легенда за Лесинг“ в едно подробно лично писмо, това би било за мен двойна чест и радост и дори и насън не бих помислил да отговарям. Бих се задоволил да се уча с благодарност от него, както съм правил и сега“ (разр. м. — В. И.).⁷⁸

За високата Енгелсова оценка на „Легендата“ Меринг споменава и в предговора към второто издание (април 1906). След като цитира споменатото по-горе убеждение на Енгелс, че книгата е далеч „най-доброто представяне на генезиса на пруската държава...“, Меринг добавя: „Разбира се, че с позоваването на Енгелс не искам да предпазя от една обективно преценяваща критика дори и едно единствено изречение от книгата си, но срещу един фанфарон (проф. Вернер Зомбарт — В. И.)... е достатъчно позоваването на Енгелс.“⁷⁹ От така проследения контакт между Меринг и Енгелс, както и от отзивите на Енгелс в други писма могат да се извлекат няколко характерни момента. Енгелс реагира твърде положително още докато чете статиите в сп. „Ново време“ и преценява, че като книга те ще окажат несравнено по-голямо въздействие върху читателите, тъй като съдържанието много губи чрез разпокъсването в отделни статии. С това свое мнение Енгелс изразява една социално-политическа потребност, която проличава и в думите на Меринг в предговора към второто издание, че и читателите на „Ново време“ са изразили същото желание. На това искане издателят, „приятелят Дийтц“, отговаря с издание в голям тираж.⁸⁰ Високата оценка на Енгелс не бива да се разглежда сама за себе си, а на фона на тогавашното буржоазно венцехвалене на Лесинг, за чиито застрашителни размери Меринг говори в началото на книгата си. Буржоазията се грижи за паметта на Лесинг като за някакво най-рядко цвете в парник, пише Меринг. Наред с научно издържаните се появяват безбройни „почти вече необозрими“ популярни издания на Лесинговото наследство. Към тях се присъединяват и поредицата от Лесингови биографии, и „легионът“ от писания върху творчеството му. Дори е излишно да се изтъква, отбелязва Меринг, колко много Лесинг е станал героят на буржоазната преса: „наистина тук може да се каже: Лесинг и няма край!“⁸¹. Става ясно защо Енгелс не е удостоил „легиона“ от буржоазни венцехвалители

⁷⁶ Fr. Mehring. Die Lessing-Legende, S. 5.

⁷⁷ Marx, Engels. Werke. Bd. 39, S. 96-100.

⁷⁸ Fr. Mehring. Die Lessing-Legende, S. 369.

⁷⁹ Ibidem, S. 14.

⁸⁰ Ibidem, S. 9.

⁸¹ Ibidem, S. 29.

дори и с един отзив; ясно е и защо този неподкупен критик с такава голяма радост приветствува първото марксистко изследване за Лесинг — защото само у Меринг Лесинг е оръжието, с което се развенчава пруската монархия! Сам Енгелс казва, че четем за Лесинг, а подразбираме Фридрих Велики; а това е важно указание за всеки подход към Лесинг. „Никоя друга книга на по-млад марксист не е била някога така енергично призната (от Енгелс — В. И.), както Меринговата „Легенда за Лесинг“, подчерта Т. Хьоле на Лесинговия форум.⁸²

Като частен случай оценката на Енгелс е резултат от разбирането на двамата класици за усвояването на прогресивната култура на миналото като велико наследство на пролетариата. Този е основният мотив в поддръжката на Енгелс и Меринг напълно я заслужава, защото доказва, че същността и целта на Лесинговата борба са възприети от пролетариата, а не от буржоазията. Именно поради сходството във виждането, че пролетариатът е единственият законен наследник на старото културно богатство, разбиранията на Меринг и Енгелс за ролята и значението на Лесинг се вляха в пълноводното течение на марксистското тълкуване на идейно-естетическото наследство и на човешката култура в цялост. Книгата на Меринг и оценката на Енгелс за нея доказват още колко проникателен е бил Хайне, когато казва за човека, когото обича най-много: „повече, отколкото се е предполагало, Лесинг е бил политически ангажиран“.

Да съпоставим по време рецепцията на Лесинг у Маркс и Енгелс, като с това завършим нашето изследване. На първото писмо на Маркс до баща му (1837), където се споменава за задълбоченото проучване на Лесинговия „Лаокоон“, отговарят Енгелсовите писма до братя Гребер (1839 и 1840), от които проличава същото задълбочено отношение към Лесинг (Клопшток и Лесинг, Бюрне и Лесинг). През 1842 и 1843 г. са публикувани статиите на Маркс за свободата на печата и полемиката на рейнско-моzelските доносчици срещу Хервег. Споменахме, че Енгелс прочита тези статии, а следователно и моментите на Лесингова рецепция у Маркс. През 1844 г. Маркс дава идеята за отпечатване на Лесинговите диалози „Ернст и Фалк“, а след две-три години Енгелс защитава Лесинг от посегателствата на К. Грюн. През 1853 и 1858 г. Маркс в писма до Енгелс осмива амбицията на А. Руге да се види редом с Лесинг, както и лъжелесинговия маниер на Ф. Ласал. През 1859 г. Енгелс долавя първия Марксов мотив за „умрялото куче Спиноза“ в „Към критика на политическата икономия“, а след три-четири години прочита в Марковата критика срещу А. Щорх за осмяната от Лесинг илюзия на французите, че са надминали древните гърци в областта на театъра и епоса. След като Маркс посочва (около 1865 г.) Лесинг като любимия си немски писател, след три години и Енгелс, също пред дъщерите на Маркс, казва, че любимите му писатели са само двама: Гьоте и Лесинг. И пак със същата разлика от три години Маркс и Енгелс, отново поотделно един от друг, правят паралела между Лесинг и Добролюбов. Маркс пише на Даниелсон, че поставя Добролюбов до Лесинг (1871), а Енгелс нарича в „Емигрантска литература“ Добролюбов „социалистически Лесинг“ (1874). За последен път двамата, вече едновременно — началото на 1873, — говорят за Лесинг по повод ругатините на епигоните срещу философията и Хегел: Маркс в послесловието към второто издание на „Капиталът“, Енгелс — в първия фрагмент на „Диалектиката на природата“.

Като първи опит за открояване на оценъчното отношение на Маркс и Енгелс към Лесинг нашето изследване без съмнение би могло да се обогати с редица нови факти, след като се проучат личните библиотеки, архивата и конспектите на книги, правени от двамата основоположници на марксизма. По този начин така осветленият от нас въпрос ще придобие още по-очертана форма на един сравнително непрекъснат, действителен процес на творческо усвояване на Лесинговите идеи от К. Маркс и Фр. Енгелс.

⁸² Lessing-Konferenz. Halle, T. 1, S. 13.